

Тэма 3. ЗАРАДЖЭННЕ БЕЛАРУСКАЙ ДЗІЦЯЧАЙ ЛІТАРАТУРЫ. БЕЛАРУСКІЯ ПІСЬМЕННІКІ ХІХ ст. ДЛЯ ДЗЯЦЕЙ

Зараджэнне беларускай дзіцячай літаратуры – працяглы і складаны працэс, цесна паяднаны з фальклорнымі традыцыямі, развіццём і станаўленнем нацыянальнага мастацкага слова, узнікненнем пісьменнасці, пры-

¹Мухина, В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество / В.С. Мухина М., 1998. С. 344.

няццем хрысціянства, зараджэннем і развіццём кнігадрукавання.

Пісьменнасцю на Русі карысталіся ўжо ў першай палове X ст., аднак шырокае яе распаўсюджанне было абумоўлена прыняццем хрысціянства ў 988 г. З гэтага часу заканамерна ўзрасла неабходнасць у кнізе і дзякуючы патрэбам праваслаўя сфарміравалася пісьмовая мова, якую называюць *стараславянскай* альбо *царкоўнаславянскай*. Даволі блізкая агульнаславянскаю асновай да старажытнарускай, яна досыць лёгка засвойвалася на Русі, і на ёй фактычна была створана ўся *царкоўна-рэлігійная літаратура* таго часу. Некалькі іншы тып мовы ўжываўся ў свецкім пісьменстве. Мова яго помнікаў з'яўлялася літаратурна апрацаваным варыянтам жывой гаворкі ўсходніх славян.

Кніжна-славянскі і старажытнарускі стылі літаратурнай мовы доўгі час бытавалі на тэрыторыі Старажытнай Русі, узаемна ўзбагачаючы адзін другі. Стваральнікамі алфавіта, які да гэтага часу служыць славянам, былі балгарскія асветнікі IX ст. *Кірыла і Мяфодзій*.

Першымі літаратурнымі творамі, якія з'явіліся на ўсходнеславянскіх землях, былі помнікі царкоўна-рэлігійнага пісьменства. Яны пранікалі на Русь з Візантыі праз пасрэдніцтва Балгарыі, дзе перакладаліся з грэчаскай на стараславянскую мову. У выніку нашы продкі пазнаёміліся з культурнымі дасягненнямі краін Еўропы і Усходу. Гэта стымулявала зараджэнне арыгінальнай літаратуры ўсходніх славян, моцны ўплыў на якую аказалі шматвяковыя традыцыі вусна-паэтычнай народнай творчасці. Асабліва выразна гэта адчувалася пры стварэнні летапісаў, аратарскай прозы, дружнай паэзіі.

З перакладных твораў старажытнага перыяду найбольш блізкімі да кола дзіцячага чытання былі Евангелле, Апостал і Псалтыр, па якіх не толькі вучыліся дзеці, але на аснове якіх ствараліся пазнейшыя, так званыя «вучыцельныя», евангеллі і псалтыры. Трапілі ў кола дзіцячага чытання і ўрыўкі з хронік і перакладной белетрыстыкі.

У літаратуразнаўстве існуе меркаванне, што дзеля выхаваўчых мэт у дзіцячым чытанні маглі выкарыстоўвацца арыгінальныя творы: жыцці Феадосія Пячэрскага, Барыса і Глеба, Еўфрасіні Полацкай, Аўрамія Смаленскага, па-

церыкі (серыі займальных дыдактычных навел з жыцця манахаў). Вялікае пазнавальнае значэнне для дзяцей, безумоўна, мела «Хаджэнне ў Царград і Іерусалім» Ігната Смалянкіна, у якім сабраны звесткі пра звычаі і жыццё іншых народаў, далёкіх земляў, што, натуральна, са-дзеінічала пашырэнню кругагляду малога чытача.

Сярод свецкіх літаратурных твораў асаблівай папулярнасцю карысталіся перакладныя, такія як «Александрыя», «Троя», «Трыстан і Ізольда».

Найбольш значнай з'явай духоўнай культуры Беларусі XVI ст. стала ўзнікненне кнігадрукавання.

У перыяд XVI – першай паловы XVII ст. на арэну літаратурнага жыцця выходзяць паэтычныя жанры. Іх узнікненне і развіццё было пераважна звязана з такімі культурнымі цэнтрамі, як Вільня і Полацк. З Вільняй звязана жыццё і дзейнасць выдатных прадстаўнікоў беларускага барока *Андрэя Рымшы, братаў Мамонічаў, Мялецыя Смярыцкага, Лявонцыя Карповіча, братаў Зізаніяў*. З Полацкам – майстроў сілабічнага верша *Ігната Іяўлевіча, Філафея Утчыцкага, Сімяона Полацкага*. Нягледзячы на адносна невялікую колькасць паэтычных твораў, захаваліся ўзоры розных жанраў паэзіі, а гэта значыць, што яна за кароткі прамежак часу здолела ўвайсці ў шырокі ўжытак. Сілабічныя творы маюць аднолькавую колькасць складоў у радках. Яны паступова танізаваліся, набліжаючыся да рытмікі народных песень, што спрыяла ў будучым узнікненню паэзіі на фальклорнай аснове. На гэтай паэзіі вырас Сімяон Полацкі – выдатны прадстаўнік беларускай культуры другой паловы XVII ст.

З імем *Сімяона Полацкага* (Самуіл Гаўрылавіч Пятроўскі-Сітніяновіч) (1629–1680) звязаны першыя старонкі беларускай (ды і рускай) дзіцячай паэзіі, нараджэнню якой спрыяла актыўная педагагічная дзейнасць нашага земляка. Падчас вучобы ў Кіеве і Вільні ён пісаў на старабеларускай, старапольскай і лацінскай мовах. Большасць яго польскіх і лацінскіх вершаў можна аднесці да так званай «школьнай паэзіі», якая ўяўляла сабой выклад тагачаснай універсітэцкай навукі сілабічным вершам. Пасля атрымання ў Кіева-Магілянскім калегіуме звання «дыдаскала» (настаўніка) Сімяон Полацкі вучыцца ў Віленскай езуіцкай калегіі, з сярэдзіны 1650 г. да 1664 г. працуе

настаўнікам брацкай¹ пачатковай школы пры Бояжэленскім манастыры г. Полацка. Там малады настаўнік імкнуўся прымяніць тыя метады навучання, якія засвоіў сам. Напрыклад, на выпадкі грамадскіх і царкоўных урачыстасцей ён даваў вучням заданне складаць вершы. І сам Полацкі складае дэкламацыі – панегірычныя вершы, якія прызначаны для публічнага выканання адным або некалькімі вучнямі. Напрыклад, прывітальныя вершы з нагоды прыезду цара Аляксея Міхайлавіча ў Полацк і Віцебск разлічаны на чытанне дванаццацію «отракамі». У сучаснай школе дагэтуль існуе своеасаблівая форма дэкламацыі – літаратурны мантаж, які развівае і маўленчыя навыкі, і памяць, і акцёрскія здольнасці вучняў.

З 1664 г. асветнік жыве ў Маскве. У маскоўскае шаснаццацігоддзе паэтычныя і педагогічныя здольнасці Полацкага дасягнулі росквіту. Там у адной сваёй асобе, па сведчанні сучаснікаў, ён быў і «міністрам культуры», і «міністрам адукацыі», які сам «загадваў і сам жа выконваў загады». Падчас палемікі са стараверамі (трактат «Абвяржэнне чалавічнай папа Мікіты») ім была прапанавана унікальная асветніцкая праграма, якая прадугледжвала адкрыццё школ на Русі.

Уплыў паэта на царскі двор асабліва ўзмацніўся пасля 1667 г., калі «старац Сімяон» быў прызначаны выхавальнікам і настаўнікам царскіх дзяцей.

У Маскве яму ўдалося ажыццявіць сваю даўнюю мару – заснаваць пры царскім двары так званую «Верхнюю друкарню», незалежную ад патрыяршай цензуры. Сярод першых надрукаваных у ёй кніг – падручнік для дзяцей «Букварь языка славенска». У той час грамаце вучыліся звычайна па біблейскім зборніку гімнаў і песняў, вядомым пад назвай «Псалтыр». Полацкі ўзнавіў яго вершаваную форму, страчаную падчас перакладу, на царкоўнаславянскай мове і выдаў пад назвай «Псалтыр рыфматворная» (з дадаткам вершаванага «Месяцаслова»). Наогул, выкладчык шырока выкарыстоўваў вершаваную форму, лічачы яе найбольш зручнай для засваення розных ведаў.

¹Брацкія школы – агульнадаступныя навучальныя ўстановы, якія ствараліся праваслаўнымі брацтвамі ў канцы XVI–XVIII ст. на Беларусі, Украіне і ў Літве. Адыгралі значную ролю ў развіцці асветы.

Зборнік вершаў «Вертоград многоцветный» («Сад шматколёрны»), выдадзены амаль адначасова з «Псалтыр'ю рыфматворнай», на той час службы ледзьве не адзінай энцыклапедыяй ведаў па гісторыі, антычнай міфалогіі, натурфіласофіі, касмалогіі, тэалогіі, маралі і хрысціянскай сімволіцы. У яго Сімяон Полацкі ўключыў і цыкл вершаў прыродазнаўчага зместу.

Звернемся да дыдактычных твораў паэта, прызначаных для выхаваўчага чытання. Так, думкі пра адноснасць прыгажосці зямной і несмяротнасць духоўнай ён выклаў у вершы «Прыгажосць»: *«Аще ты красота лиц чуждых прелцает, // помяни, какова по смерти бывает... // Риза шелковая аще ты любитя, // помни, шелк из червя скаредна родитя... // Не шелком и златом каждо красен буди, // но добродетели: ублажат ты люди... // Тленно благо красота, недолго блистает, // в един час огневица ону истребляет. // Многим красота лица погибель родила, // купно души с плотью смертно повредила».* Адрозніваючы вонкавую матэрыяльную красу і духоўную прыгажосць, асветнік звяртаўся да сваіх вучняў і чытачоў: *«Зря во зеркало, аще красна тебе зриши, // точне дела красная в мире да твориши: // Красная бо прекрасным дела подобляют, // скаредная же душу и плоть погубляют. // Аще паки не красно лице ти узриши, // ту красотю нравов скудность да исполниши. // Тако красен будещи. И во красном небе // красота превечная даруется тебе»*¹.

За год да смерці Сімяон Полацкі, здолеўшы пераканаць двор пацярэднікаў Пятра I у неабходнасці народнай адукацыі паводле еўрапейскага школьна-універсітэцкага метаду, распрацаваў праект вышэйшай школы на ўзор Кіева-Магілянскага калегіума. Дзякуючы гэтаму была адчынена першая на Русі Славяна-грэка-лацінская акадэмія.

Паспяхова літаратурная традыцыя, закладзеная паэтамі XVI–XVII стст., як вядома, была перапынена ў сувязі з забаронай да ўжывання беларускай мовы.

Літаратура другой паловы XVII–XVIII ст. мела пераходны характар. Адміралі летапісная, жыццёвая, палемічная творчасць, панегірычныя вершы, але нара-

¹ Полоцкий, С. *Вирши* / С. Полоцкий. Минск, 1990. С. 365, 370.

джаліся новыя жанры: гумарыстычная і парадыйна-сатырычная паэзія, інтэрмедыя, камедыя. Кніжная старабеларуская мова паступова саступала новай, якая базіравалася на жывой гутарковай мове.

Друкаваная аўтарская літаратура праз неспрыяльныя сацыяльна-палітычныя ўмовы замяняецца рукапіснай, часта ананімнай. Гэта было выклікана забаронай друку на беларускай мове ў сувязі з пастановай сейма Рэчы Паспалітай 1696 г. Акрамя магілёўскай, былі зачынены ўсе брацкія друкарні на тэрыторыі Беларусі. Мясцовыя аўтары былі вымушаны карыстацца польскай, стараславянскай, лацінскай мовамі. Адмоўна ўплывалі на развіццё нацыянальнай літаратуры і Паўночная вайна са шведамі, вынішчэнне падчас яе тутэйшага насельніцтва, заняпад рамёстваў, дэнацыяналізацыя і каталізацыя, затым уціск езуіцкай царквы, насаджэнне фанатызму і непрымірымасці да іншаверцаў. У 1870-я гг. Беларусь трапляе ў склад Расійскай імперыі і становіцца Паўночна-Заходнім краем. Рэха гэтай гістарычнай падзеі будзе адгукацца ў нашай літаратуры і ў XIX ст.

Фактычна літаратурная думка канца XVII–XVIII ст. вымушана была шукаць выйсця ў новых формах і жанрах. Імі сталі, як нам ужо вядома, драматургічныя жанры і бурлескная паэзія.

У XVIII ст. пачынаюць з'яўляцца такія драматургічныя творы, як школьная драма-маралітэ, інтэрмедыя, камедыя і батлейка.

Большасць *школьных драм мелі дыдактыка-схаластычны характар*, былі напісаны на польскай або царкоўнаславянскай мове і не мелі моцнага ўплыву на вучнёўскае ўспрыманне, але дзякуючы ім з'явіліся *інтэрмедыі* – устаўныя вершаваныя або праязічныя п'ескі бытавога і сацыяльнага гучання, якія разыгрываліся паміж дзеямі драмы. Пісаліся яны пераважна самімі навучэнцамі, якія валодалі гутарковай мовай, былі знаёмы з мясцовым фальклорам, дасціпныя на гумар. І персанажы ў іх былі адпаведныя: студыёзус (студэнт), вучоны-літаратар, вучань-уцякач, селянін, літвін, шляхціц, маскаль, яўрэй, чорт, драгун. Інтэрмедыя першапачаткова не прызначалася для ўспрымання дзецьмі, але была папулярнай сярод вучнёўскай моладзі, стымулявала да літаратурнай

творчасці на роднай мове, адказвала запатрабаванням юнай аўдыторыі, свабодная, яркая думка якой была падчас вучобы скавана рэлігійнымі догмамі.

Неўзабаве побач з драмай на аснове інтэрмедыі ўзнікае *камедыя*. Ад школьнай драмы яна бярэ павучальна-рэлігійны змест, а ад інтэрмедыі і народнай драмы – сатырычнае гучанне, гумар, займальную фабулу, хуткае развіццё дзеяння. Інтэрмедыі, школьныя калядныя драмы з’явіліся каштоўным матэрыялам і для батлейкавай драмы, якая, магчыма, таксама была адной з крыніц узнікнення камедыі.

Пад *батлейкай* звычайна разумеюць скрынку накіштальт невялікага доміка, падзеленага на дзве часткі (верхнюю і ніжнюю), у якіх пры дапамозе лялек разыгрывалася п’еса. У шырокім значэнні слова «батлейка» – гэта від народнага лялечнага тэатра. Беларуская батлейка найбольшага развіцця дасягнула ў XVIII–XIX стст. Яна цесна звязана і мае шмат агульнага з украінскім і рускім вяртэпам і польскай шопкай, аднак пры гэтым не губляе сваёй арыгінальнасці і нацыянальнай своеасаблівасці. Арганізатарамі батлейкі былі спачатку студэнты і вандроўныя дзякі, пазней – гарадская і сельская моладзь.

Батлейкавая драма звычайна складаецца з дзвюх частак: рэлігійнай, традыцыйнай, і свецкай, у якой даецца шэраг камічных і сатырычных сцэнак. Адной з найбольш ранніх п’ес, якія разыгрываліся ў батлейцы, была драма «Цар Ірад». У ёй паказваецца нараджэнне Хрыста і радасць людзей, якую азмрочвае цар Ірад і яго воіны. Другая частка ўжо менш звязана са школьнай літаратурай, хоць і ў ёй доволі часта сустракаюцца сцэнкі літаратурнага паходжання. Вельмі папулярнай была батлеечная сцэнка пра Мацея і лекара-шарлатана, якая непасрэдна звязана з інтэрмедыяй «Мацей і лекар-шарлатан».

Найбольш цэнная ў батлейкавай драме другая частка. Яна паступова разрасталася за кошт матэрыялаў з інтэрмедыі, а таксама народнай драмы, анекдотаў і іншых фальклорных і кніжных крыніц і нярэдка разыгрывалася самастойна (нават жывымі акцёрамі), прычым не толькі на каляды.

Батлейкавая драма разам з інтэрмедыямі і старажытнымі камедыямі рыхтавала глебу для нацыянальнай камеды новай беларускай літаратуры¹.

Як ужо адзначалася, у XVIII – пачатку XIX ст. паступова набірае моц беларускамоўная бурлескная і парадыйная паэзія.

Адметнымі рысамі бурлескнага стылю з’яўляюцца перадача традыцыйна высокіх тэм сродкамі бытавога апавядання ці анекдота, схільнасць да грубага камізму, да шаржу, знарочыстая несур’ёзнасць апаведу. У мове твора гэта арыентацыя на бытавую плынь народнай гаворкі, схільнасць да вульгарызмаў, прастамоўяў. Бурлеск будзе сустракацца і ў пазнейшыя часы: яго адзнакі знойдзем у блізкіх да кола дзіцячага чытання паэме «Тарас на Парнасе», у творах В. Дуніна-Марцінкевіча і пазней – у Ф. Багушэвіча.

Самыя значныя беларускія творы бурлескнага жанру з дайшоўшых да нас – «Уваскрэсенне Хрыстова» і «Энеіда навыварат». Яны не аднолькавыя па змесце і ідэйнаму гучанню, бо ўзніклі ў розны час. «Уваскрэсенне Хрыстова» з’явілася недзе ў канцы XVIII ст., услед за аналагічным украінскім творам «Верш на Вялікдзень», з якім у яго шмат агульнага і ў змесце, і ў форме. Час напісання «Энеіды навыварат» дакладна не ўстаноўлены. Захаваўся пачатак паэмы, упершыню надрукаваны ў рускім часопісе «Маяк» у 1845 г. Твор з’яўляецца пародыяй на старажытнарымскую паэму «Энеіда». Названыя паэтычныя творы, хоць і не былі выразна дзіцячымі, але праз лёгкасць успрыняцця, дасціпны гумар і зразумелы змест маглі трапіць у кола дзіцячага чытання, тым больш што для свайго часу гэта былі рэдкія здабыткі на роднай, а значыць, зразумелай мове. Маючы забаўляльны харак-

¹Падчас беларусізацыі пачатку 1920-х гг. пры школах і прыходах (парафіях) сталі з’яўляцца лялечныя гурткі, прадстаўленне ў якіх адбывалася ў форме батлеечнай п’есы. Тут можна было ўбачыць і дыдактычныя п’есы біблейскага зместу, і адаптаваныя да сучаснасці беларускамоўныя творы, часта на школьную тэматыку. І цяпер не варта скідаць з рахунку вялікі эстэтычны і выхаваўчы патэнцыял батлеечнага тэатра, бо ён з’яўляецца дзейным сродкам прывіцця любові да роднай мовы і культуры, далучэння вучняў-лялькаводаў і гледачоў да здабыткаў нацыянальнага слоўнага мастацтва.

тар, яны як нельга дакладна адпавядалі запатрабаванням маленькага чытача (і слухача).

У беларускай літаратуры XIX ст. наступае новы этап яе развіцця. У ім звычайна вылучаюць два перыяды: да-рэформенны (да рэформ 1861 г.) і пасля паўстання 1863 г. пад кіраўніцтвам *Кастуся Каліноўскага*. Першы супадае з перыядам расійскага дваранскага рэвалюцыйнага і польскага шляхецкага рухаў. У другі ж перыяд ажыўленне літаратурнага руху праз рэакцыю на паўстанне 1863 г. (у прыватнасці, забарона беларускай мовы ў 1865 г.) прыпадае толькі на апошнія дзесяцігоддзе, на багушэвічаўскі этап развіцця новай літаратуры, які, уласна, і вызначыў яе мастацкае аблічча ў парэформенны час.

На пачатку XIX ст. з'яўленне кожнага твора маладой беларускай літаратуры было сапраўднай грамадскай з'явай. Таму адзіны дайшоўшы да нас твор *Паўлюжа Багрыма* (1812 – каля 1891) вельмі каштоўны ўвогуле для беларускай літаратуры і для дзіцячай у прыватнасці. П. Баграм нарадзіўся ў вёсцы Крошын Навагрудскага павета ў сям'і каваля. Пачатковую адукацыю атрымаў у Крошынскай парафіяльнай школе. Верш «Зайграй, зайграй, хлопча малы...» захаваўся дзякуючы публікацыі ў кнізе «Аповесць майго часу» (Лондан, 1854) польскага літаратара І. Яцкоўскага. Па яго ўспамінах, у Багрыма такіх вершаў было шмат, але яны былі адабраныя па цензурных меркаваннях. У сувязі з Крошынскім бунтам, за ўдзел у якім сяляне панеслі жорсткую кару (многія былі закатаваны да смерці, сасланы на катаргу), пацярпеў і П. Баграм. За чытанне вершаў, у якіх выказваліся варожыя існуючаму парадку думкі, ён быў здадзены ў рэкруты. Вярнуўся дадому пажылым чалавекам і да канца дзён сваіх працаваў кавалём у родным мястэчку.

Сярод іншых беларускіх твораў тых часоў верш «Зайграй, зайграй, хлопча малы...» вылучаецца паэтычнасцю, непасрэднасцю, глыбокім грамадзянскім зместам. Гэта песня-боль, якая вылілася з душы змучанага жыццём чалавека: «*Зайграй, зайграй, хлопча малы, // І ў скрыпачку, і ў цымбалы, // А я зайграю у дуду, // Бо ў Крошыне жыць не буду. // Бо ў Крошыне пан сярдзіты, // Бацька кіямі забіты, // Маці тужыць, сястра плача <... >*». Герой верша шкадуе, што не можа навек застацца малым дзіцем і не бачыць пакут блізкіх, родных: «*Ой, ка-*

жане, кажане! // Чаму ж не сеў ты на мяне? // Каб я большы не падрос // Ды ад бацькавых калёс»¹. Паэт згадвае пра павер'е, што калі дзіцяці на галоўку сядзе кажан, то яно перастане расці. Лірычны герой твора – дзіця, і гэта акалічнасць набліжае яго да маленькіх чытачоў.

Характэрнай з'явай у развіцці беларускай літаратуры ў сярэдзіне XIX ст. была дзейнасць пісьменнікаў, якія пісалі па-польску і па-беларуску, – Яна Баршчэўскага, Яна Чачота, Вінцэся Каратынскага, Арцёма Вярыгі-Дарэўскага, а таксама Уладзіслава Сыракомлі і Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча.

Да пісьменнікаў, чыя спадчына прыдатная для дзіцячага чытання, можна найперш аднесці **Яна Баршчэўскага** (1796–1851). Па ўспамінах Р. Падбярэскага (сучасніка Я. Баршчэўскага – выдаўца, фалькларыста, публіцыста), яшчэ ў Полацку, у езуцкай калегіі, «будучы малым хлопчыкам, Баршчэўскі пісаў вершы, за што заслужыў мянушку Вершапісца. Там пры кожнай урачыстасці выступай з вершам, з дэкламацыяй, так што гэта была фігура святочная, урачыстая, не раз узносілася да годнасці лаўрэата. А калі ў часе канікулаў вяртаўся да роднага парога, той самы паэтычны агонь выяўляўся ў іншай форме: тады ён браўся за пэндзаль, маляваў краявіды і карыкатуры»². Вакол яго на кірмашы і дома былі сем'і засцянковай шляхты ў блізкіх Межаве, Галоўчыцах, Голубаве, якія далі яго назіральнаму воку тых тыпаў, якіх пазней выставіў так маляўніча ў сваіх аповесцях.

Найбольш вядомая частка літаратурнай спадчыны Баршчэўскага – польскамоўны праязічны збор беларускіх народных аповяданняў і казак у літаратурнай апрацоўцы «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных аповяданнях». Гэта быў твор надзвычай папулярны ў XIX ст. У перакладзе на беларускую мову легенды з гэтага зборніка апублікавала віленская газета «Гоман» (1916), а пасля перакладу на беларускую мову ўсяго зборніка і

¹Багрым, П. Зайграй, зайграй, хлопча малы... / П. Багрым // Хрэстаматыя па беларускай дзіцячай літаратуры / уклад. М.Ф. Шаўлоўская. Мінск, 1989. С. 29.

²Падбярэскі, Р. Беларусь і Ян Баршчэўскі / Р. Падбярэскі // Беларуская літаратура XIX–пачатку XX ст.: Хрэстаматыя крытычных матэрыялаў / уклад. С.Х. Александровіч, В.С. Александровіч. Мінск, 1978. С. 46.

выхаду ў свет у 1980-я гг. ён заваяваў сімпатыі нашых сучаснікаў, прычым не толькі дарослых. У «Шляхціцу Завальні...» вельмі прыкметная цяга аўтара да «страшняй» фантастыкі і містыкі, што, як пераконваюцца сённяшнія кнігавыдаўцы, так прыцягвае прагнага да казачных цудаў падлетка. Ва ўмовах татальнага захаплення жанрам «фэнтэзі» гэты мастацкі твор вабіць беларускамоўных юнакоў і дзяўчат не менш, чым замежныя аўтары, сваёй таямнічай загадкаваасцю, аповедам пра лесуноў, ваўкалакаў, ведзьмакоў, русалак. Сучаснікі ж пісьменніка (Р. Падбярэскі) небеспадстаўна былі схільныя бачыць у апавяданнях Баршчэўскага «беларускі гафманізм» (ад імя нямецкага казачніка-рамантыка Гофмана) з яго сімволікафантастычнай формай адлюстравання барацьбы светлых і цёмных сіл, чалавечага высакародства і хцівасці. Асаблівасцямі казачнага свету нашага славутага аўтара зацікаваіўся вядомы літаратурны крытык М. Грабоўскі, які выступіў у часопісе «Пілігрым» (1843) з водзывам на «Шляхціца Завальню...». Па яго слушным меркаванні, пісьменнік *«мае дзіўны інстынкт пры апрацоўцы апавяданняў, амаль нічога свайго не дадае, а ўсё з'яўляецца яго ўласным; голая казка не мела б ніякай вартасці, але ён аздабляе яе іншымі паданнямі, умела драматызуе, і раптам вырастае цэласнасць, поўная народнай праўды і самага сапраўднага жыцця»*¹.

У рэчышчы рамантычных захапленняў развівалася і паэзія **Яна Чачота** (1796–1847). Займаючыся збіраннем фальклору, даследаваннямі ў гэтай галіне, ён не мог не адчуць тонкай суладнасці народнай песні, не ўвасобіць фальклорныя сюжэты ў мастацкім слове. Значную ролю ў гісторыі літаратуры адыгралі чачотаўскія балады: «Бекеш», «Наваградскі замак», «Калдычэўскі шчупак», «Падземны звон на горцы ў Пазяневічах», «Радзівіл, або Заснаванне Вільні», «Узногі», «Мышанка», «Свіцязь» – творы, што ўзніклі на досвітку польскага рамантызму і, магчыма, паслужылі штуршком для паэзіі Адама Міцкевіча. Сюжэты гэтых твораў узяты з беларускіх па-

¹Падбярэскі, Р. Беларусь і Ян Баршчэўскі / Р. Падбярэскі // Беларуская літаратура XIX–пачатку XX ст.: Хрэстаматыя крытычных матэрыялаў / уклад. С.Х. Александровіч, В.С. Александровіч. Мінск, 1978. С. 53.

данняў (напрыклад, пра паходжанне возера Свіцязь, пра задачу Навагрудскага замка шведам), казак, народных звычайў.

Вандруючы, назіраючы жыццё народа, пісьменік прыходзіць да высновы, што не толькі ліра дапаможа беларусу, але і разумнае павучанне. Чачот вучыць селяніна быць рупным, гаспадарным, цвярозым, беражлівым, малое вобраз добрага гаспадара, асуджае п'яніц, нядбайліц, пустадомкаў.

Асаблівае месца ў дзіцячым чытанні маглі б заняць творы Я. Чачота на гістарычную тэматыку, але масавага распаўсюджвання яны не атрымалі, бо літаратуразнаўцамі былі адкрыты толькі нядаўна. Гэта цыкл, куды ўвайшлі песні-балады пра слаўтых гістарычных асоб нашай зямлі: «Заснаванне Вільні», «Каранацыя Міндоўга», «Тураў рог Гедыміна», «Уцёкі Кейстута з Мальборга», «Ягайла і Ядзвіга». *«Кожны народ шукае ў попеле мінуўшчыны сваю славу, сваю адметнасць, даказваючы, што і ён заслугоўвае пашаны з боку іншых народаў. Дык няхай жа ні ў кога не выклікае незадаволенасці тое, што і ліцвін успомніць сваю даўнюю славу, каб сціпла пахрысціянску расказаць пра яе»*¹, — так акрэсліў ідэю, лейтматыў гэтага цыкла сам Я. Чачот.

Нельга абысці ўвагай паэзію **Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча** (1808–1884). Нягледзячы на тое, што Дунін-Марцінкевіч не ставіў задачай напісанне дзіцячых твораў, яго беларускія паэмы (вершаваныя аповесці) і апавяданні 1855–1857 гг., а таксама камедыя «Пінская шляхта» з'яўляюцца сапраўды каштоўнымі для дзіцячага чытання. Багацце на трапнае слова, сакавітая мова, па-майстэрску апрацаваны фальклорны сюжэт, наяўнасць блізкіх дзіцячаму ўспрыняццю прыпевак, прымавак, песенек робяць «Стаўроўскіх дзядоў», «Шчароўскія дажынкi», «Гапона» прыдатнымі для дзіцячага чытання, карыснымі для апасродкаванага знаёмства малога чытача з беларускай народнай творчасцю. Паэма Дуніна-Марцінкевіча «Гапон» тыпалагічна набліжаецца да ананімных паэм пачатку стагоддзя. Прыгадаем урывак з першай песні: *«Угрунь за імі маладзіцы, // Дзеўкі, хлопцы, хто як змог, //*

¹Чачот, Я. Спевы пра даўніх ліцвінаў да 1434 года / Я. Чачот // Выбраныя творы / уклад. К. Цвірка. Мінск, 1996. С. 151–152.

Дрыжаць чупрыны, спадніцы, // Суматоха, што крыў
Бог!.. // Той ўпрысядкі, той выкідкі, // Чупрыны, як
шчэць, дрыжаць, // Тая бокам, тая скокам, // Дай так
возьмуць прыпяваць: // “Ах, калі ж я ў матулькі была, //
Як вішанька у садочку цвіла; // Папалася злomu духу,
мужыку! // Ён высушыў, як ліпінку ў духу”»¹. Разна-
стопны радок, прастамоўная лексіка, народны гумар
спляліся ў творы ў адну мастацкую цэласнасць. Паэзія
Дуніна-Марцінкевіча вучыць дзяцей адчуваць неспра-
вядліваець і шчырасць, падман і сапраўднае каханне, дру-
гаснасць багацця матэрыяльнага і першаснасць духоўнага.

Творчасць Я. Баршчэўскага, Я. Чачота, В. Дуніна-
Марцінкевіча стала «прадвеснем нашага нацыянальнага
адраджэння» (К. Цвірка) і, адпаведна, дзіцячай літарату-
ры. За імі крочылі такія майстры слова, як Ф. Багушэвіч,
А. Гурыновіч, Я. Лучына.

У парэформенны (другі) перыяд умовы для развіцця
беларускай паэзіі (менавіта яна стала адным з першых
жанраў нашай літаратуры) значна пагоршыліся. Вяліка-
дзяржаўны ўціск пасля паўстання 1863 г. даваў пра сябе
знаць ва ўсіх сферах жыцця. Паплечнік вядомага генера-
ла Мураўёва-вешальніка І. Карнілаў, які ўзначальваў та-
ды Віленскую вучэбную акругу, як і іншыя прадстаўнікі
ўлады, галоўнай задачай ставіў русіфікацыю краю. Вось
урывак з яго справаздачы аб школьнай навуцы і бібліятэ-
ках: «...На выбор книг для ученических библиотек я счел
нужным обратить серьезное внимание местных педаго-
гических советов, признавая, что эти библиотеки не
должны быть складами произведений только новейшей
обличительной литературы [маюцца на ўвазе дэмакра-
тычныя творы Някрасава, Чарнышэўскага, Салтыкова-
Шчадрына, Герцэна. – *Аўтары тэмы*], в которых боль-
шею частью действительность преднамеренно иска-
жена и преувеличены недостатки, без малейшего талан-
та в изображениях; такие произведения, своею односто-
ронностью и цинизмом вредно действуя на развитие
восприимчивой юношеской природы вообще, неудобны
здесь и в другом отношении: выставляя ярко все безоб-
разное и скрывая хорошие стороны русской жизни, они

¹Дунін-Марцінкевіч, В. Гапон / В. Дунін-Марцінкевіч // Беларуская
літаратура / У.В. Адамчык [і інш.]. Мінск, 2004. С. 105.

дают читателям, незнакомым с Россией, превратное, ложное о ней понятие, служба, таким образом, как бы подтверждением тех выдумок и клевет, на которые так щедры поляки по отношению ко всему русскому...»¹

Толькі напрыканцы стагоддзя беларускі верш зноў загучаў на роднай зямлі. І гэта быў верш выдатнага паэта-дэмакрата, асветніка **Францішка Багушэвіча** (1840–1900). Яго намаганнямі наша слова было пастаўлена ў адзін шэраг з іншымі еўрапейскімі мовамі, было апрацавана і з вялікім майстэрствам выкарыстана ў першых творах новай беларускай літаратуры.

Паэт выразна ўсведамляў неацэннае значэнне мовы для абуджэння нацыянальнай свядомасці, для выхавання будучых пакаленняў, для дзіцячага чытання. Радкі славутай прадмовы да зборніка Ф. Багушэвіча «Дудка беларуская» сталі дэвізам беларускага адраджэння: «Што ж мы за такія бяздольныя?! Якаясь маленькая Булгарыя – са жменя таго народу – якіясьці Харваты, Чэхі, Маларосы і другія набратымцы нашыя <...> маюць па-свойму пісанья і друкованыя ксёнжачкі і газеты, і набожныя, і смешныя, і слёзныя, і гісторыйкі, і баячкі; і дзеткі іх чытаюць так, як і гавораць, а ў нас як бы захацеў цыдулку ці да бацькі лісток напісаць па-свойму, дык, можа б, і ў сваёй вёсцы людзі казалі, што «піша па-мужыцку», і як дурня абсмяялі б! А можа, і спраўды наша мова такая, што ёю нічога добрага ні сказаць, ні напісаць не можна? Ой, не! Наша мова для нас святая, бо яна нам ад Бога даная, як і другім добрым людцам, і гаворым жа мы ёю шмат і добрага, але так ужо мы самі пусцілі яе на здзек <...>»².

Сталася так, што многія творы пісьменніка чытаюць да нашых дзён. Нягледзячы на сацыяльную завостранасць, яркія прыкметы часу напісання, шмат якія творы паэта трывала ўвайшлі ў дзіцячае чытанне: прысвечаны тэме лёсу дзяцей верш «Калыханка», а таксама сацыяльна насьцяганыя вершы «Мая дудка», «Бог не роўна дзеле», «Чаго бяжыш, мужычок?», «Гора», паэма «Кепска будзе!».

¹Справаздача Віленскай вучэбнай акругі аб школьнай навуцы і бібліятэках // Беларуская літаратура XIX – пачатку XX ст.: Хрэстаматыя крытычных матэрыялаў / уклад. С.Х. Александровіч, В.С. Александровіч. Мінск, 1978. С. 16.

²Багушэвіч, Ф. Творы / Ф. Багушэвіч. Мінск, 1991. С. 16.

У аснове паэмы «Кепска будзе!» – драматычны лёс сялянскага хлопчыка Аліндаркі, які з ранніх гадоў пазнаў сіроцтва, несправядлівасць улад, прыніжэнне. Хоць вобраз мае рысы, запазычаныя з фальклорнай традыцыі (напрыклад, абагульненасць, нераспрацаванасць), ён рэалістычны, народны, эмацыйна блізкі дзіцяці. Твор выходзіць са спачування, неаб'якаваасць да цяжкага лёсу персанажа, міласэрнасць, пачуццё справядлівасці.

Сацыяльны падтэкст мае і байка «Воўк і авечка». У вобразе ваўка выступае аканом, які адпраўляе сына сялянкі ў рэкруты. Воўк, уцягнуўшы ягнятка, пераапрацуўшыся ў яго скуру, прыходзіць да маткі ўпэўніць яе, што з сынам усё будзе ў парадку. Авечка разгадвае намеры ваўка і гнеўна адказвае: «*Дзякуй, дзякуй, ягамосці, // За весці такія! // Няхай прыйдзе сын у госці, // Пагляджу, ці вьзе? // Бо, кажучь, меж вамі // Трэба выць ваўкамі. // Я ж па-воўчы не умею // Ні выць, ні есці, ні лгаць. // Ды скінь скурку, дабрадзею, // Бо зубкі відаць*»¹.

Бадай, самым блізкім да дзіцячага фальклору з'яўляецца верш Багушэвіча «Калыханка». Нягледзячы на сацыяльную падсветку падзеямі канца XIX ст., ён мае і пазачасавае гучанне: нават у сённяшняга дзіцяці здольны выклікаць разуменне добрага або нядобрага ў адносінах да маці – пасадыць матку «*ў кут на лаве*», пацалаваць ручкі, пачаставаць «*мядком сытным, блінком мякенькім падсітным, піражочкам і з начынкай, верашчачкай гарачынькай*» або «*выкінуць стары косці*» з дому. Мараль жа верша актуальная ва ўсе часы: галоўнае – застацца сабою, «*быць, чым матанька радзіла*». Дзякуючы паўторам, мелодыцы верш нагадвае народную песню: «*Люлі, сынок, люлі, люлі! // Усе курачкі паснулі, // Ой, паснулі і курчаткі // Пад скрыдэлкам сваёй маткі...!*»²

На польскай і беларускай мовах пісаў сучаснік Ф. Багушэвіча **Янка Лучына** (1851–1897). Яго паэзія надзвычай патрыятычная, выклікае ў душы дзіцяці замілаванне і павагу да роднай зямлі. Вартая захаплення і мова Я. Лучыны – чыстая, ясная, простая, зразумелая, не насычаная паланізмамі, што так уласціва паэтам сярэдзіны XIX ст.

¹ Багушэвіч, Ф. Творы / Ф. Багушэвіч. Мінск, 1991. С. 27.

² Тамсама. С. 75.

Вось як Лучына расказвае пра свой край (верш «Роднай старонцы»): *«І непрыглядную хату з пажыткамі, // І поле скупое, выган без пашы // Мы, апрануўшыся старымі світкамі, // Любім і цэнім – бо яны нашы»*¹. Матэў верша невыпадковы ў творчасці паэта. Яшчэ змясціўшы свой першы паэтычны вопыт у польскамоўным часопісе «Клосы», ён прызнаваўся ў любові да беларускага люду і радзімы. Літаратуразнаўца А.А. Семяновіч у адным са сваіх артыкулаў прыводзіць гэты верш у перакладзе М. Арочки: *«Люблю цябе, край мой, радзіма, // Лясныя пагоркі і луг зялёны, // Хвалі, што Нёман у гневе уздыме, // Зоркі у небе распрамянёным»*². Наогул, творчасць Я. Лучыны ў многім мае адраджэнскі характар, абуджае ў дзіцяці жаданне тварыць для людзей і будучыні.

Традыцыі, закладзеныя Ф. Багушэвічам, наследваў **Адам Гурыновіч** (1869–1894) (узгадаем яго верш «Дзякуй табе, браце, Бурачок Мацею»). Паэт выступаў супраць сацыяльнага і нацыянальнага ўціску, заклікаў да духоўнага абнаўлення. Па праву ён лічыцца адным з пачынальнікаў беларускай дзіцячай літаратуры. Выразным дыдактызмам вылучаюцца яго вершы «Каток» і «Рыбак». Паводле зместу гэта вершы-прытчы, у якіх з дапамогай паралелізму, параўнання, супастаўлення аўтар дамагаецца раскрыцця сутнасці народнай мудрасці. У вершы «Каток» ён на прыкладзе катка-небаракі даходліва тлумачыць, чаму *«калі ты што-кольвек захочаш пазнаць, то мусіш не мала над тым працаваць»*. У гумарыстычным вершы «Рыбак», дзе знаходлівы карась абвёў вакол пальца рыбакка, чытаем: *«...той дурны, хто... назаўтра адкладае, і што мае, то кідае»*, а таксама *«розуму не мае, хто, злавіўшы, – з рук пускае»*³.

Творы А. Гурыновіча на тэму прыроды пераважна алегарычныя. Напрыклад, у вершы «Бор» з дапамогай звароту-маналага да бору паэт малюе нядолю свайго народа.

¹Ламека, Л.А. Хрэстаматыя: Беларуская літаратура ХІ – пачатку ХХ ст. / уклад. Л.А. Ламека, Н.У. Ламека. Мінск, 2004. С. 175.

²Гісторыя беларускай літаратуры: ХІХ – пачатак ХХ ст. / пад агул. рэд. М.А. Лазарука, А.А. Семяновіча. Мінск, 1998. С. 148.

³Гурыновіч, А. Каток / А. Гурыновіч // Хрэстаматыя па беларускай дзіцячай літаратуры / уклад. М.Ф. Шаўлоўская. Мінск, 1989. С. 40.

Лірычны герой звяртаецца да сасонніку з такімі словамі: «Мы з табой раслі, // Уздымаліся, // На адной зямлі // Гадаваліся. // Мы зжыліся з табой, // Бор наш род-ненькі, // Як з сваёй сумой // Жабрак голенькі»¹. Паводле гучання твор нагадвае танічны народны верш або песню, у ім шмат моўных рыс вуснай творчасці, уласцівых ёй слоў (зямля-матанька, сосны-ёлачкі, векі вечныя). Вясна (верш «Вясна»), «бледная восені сястрыца», «румяная, светлаліца», выступае як адухоўленая, родная, спрыяльная для селяніна з'ява, якая мае свой характар. Ён верыць, што вясна не пакіне нешчаслівы край, а пральецца «на палі, лугі і нівы» «залатым лучом», бо гэта пара года – адзіная надзея на будучы ўраджай і добрабыт. Асабліва паэтычна апявае вечаровую прыроду А. Гурыновіч у вершы «Сцямнела на дворы і ціха кругом». Сілаба-танічныя радкі твора – своеасаблівыя прадвеснікі будучай высокамастацкай і высокатэхнічнай паэзіі М. Багдановіча, Я. Купалы, Я. Коласа. Чатырохстопны амфібрахій надае яму адценне разважлівасці, філасафічнасці, спакою: «Сцямнела на дворы і ціха кругом, // Казельчыкі толькі ў мураўцы крычаць, // І здалёку нейдзе, не йнакш за лугом, // Вясковых начлежнікаў го-ман чуваць... // Цяпленкая ночка ціхенька сьшыла // І цёмнай пасцілкай прыкрыла усіх, // І з шэпатам ціхім над светам лягла // Ка сну калыхаці і добрых ў благіх»².

Паэтызуе А. Гурыновіч і сялянскую працу. Вось якія радкі ён прысвячае пары жніва. Яны гучаць, як жніўныя песні, бо тут прадстаўлены і гутарка жнеек з ветрам, і размова пожні са жнейкамі, і блізкі да шоргання сярпа рытм: «<...> Вецер з ніўкі вее – // Жнеек прызывае: // – Ды ўставайце, жнейкі, // Дзеўкі маладзенькі! // Ды скарэй вастрыце // Ржавыя сярпачкі, // Ды барзджэй пачніце // Вузенькі шнурочки»³. Звонкі, чысты радок спрыяе хуткаму запамінанню верша, ён дынамічны, лёгкі, поўнагалосны і, безумоўна, можа быць залічаны да ўзораў для дзіцячага чытання.

¹Гурыновіч, А. Бор / А. Гурыновіч // Хрэстаматыя: Беларуская літа-ратура XI – пачатку XX ст. / уклад. Л.А. Ламека, Н.У. Ламека. Мінск, 2004. С. 182.

²Тамсама. С. 184.

³Тамсама. С. 185.

Паэт пераклаў на беларускую мову асобныя творы А. Пушкіна, М. Някрасава, Э. Ажэшкі, У. Франко. Такім чынам, беларускае мастацкае слова XIX ст. дало першыя парасткі літаратуры для маленькіх. Адметнай асаблівасцю гэтага перыяду стала тое, што дзіцячая літаратура як адгалінаванне яшчэ не сфарміравалася і ў кола дзіцячага чытання траплялі не толькі творы мэтанакіравана напісаныя для маленькага чытача, але і тэксты «дарослыя». Тым не менш, з'яўленне паэзіі, прызначанай дзецям, падштурхнула пошукі маладой беларускай літаратуры ў гэтым кірунку. Плён гэтага штуршка пазней выявіўся ў творчасці такіх выдатных пісьменнікаў пачатку XX ст., як Цётка, Я. Колас, М. Багдановіч, Эм. Бядуля і інш., якія ўнеслі свой неацэнны дабытак у скарбонку беларускай дзіцячай літаратуры.

Электронный архив библиотеки МГУ имени А.М. Горького